

ALEKSANDAR KAŽDAN
I ŽIL KONSTABL

VIZANTIJA –
LJUDI I MOĆ

*E*EVOLUTA

2009

Kad odem iz prirode, oblik tvarni
Nikad više neću pripozvati,
Već onaj što ga grčki kovinari
Tvore u emajlu, liju u pozlati,
Da im ne zaspi sanjivi car, il'
Na zlatnoj grani ću zapevati
Za vizantsku gospodu i gospođe
O onom što bi, biva, il' će da dođe.

V. B. Jejts, *Putovanje u Vizant*

PRVO POGLAVLJE

VIZANTIJSKI ČOVEK U DRUŠTVU

U predgovoru smo istakli da je izučavanje vizantijskog čoveka i društva relativno novi zadatak istoričara, koji je donedavno skoro u potpunosti bio zanemaren. Ova izjava će verovatno izazvati sumnju i zaprepašćenje. Ako je tako, može pitati neko, o kome su onda napisane sve one vizantijske istorije, odnosno istorije o vizantijskoj civilizaciji? Zar nisu ljudi iz naroda stalno prisutni u knjigama koje se bave vizantijskim temama? Zar oni nisu uvek tu, deluju, bore se, pokušavaju da ispune svoje ciljeve, uspevaju ili propadaju, na svakoj od stranica bilo koje istorije Vizantijskog carstva? Sve to jeste tačno, ali uz izvesna ograničenja. Neka od tih ograničenja se moraju objasniti, a njihove posledice razmotriti.

Izbor ličnosti koje se pojavljuju na stranicama istorija Vizantije je u izvesnoj meri jednostran i ne odgovara pravoj slojevitosti vizantijskog društva. To se jasno može zapaziti iz tabele, koja pokazuje društveni status ljudi pomenutih u (da navedemo jedan od najpoznatijih primera) *Istoriji Vizantije* od Georgija Ostrogorskog, koji je citiran ranije (videti tabelu 1).¹ Neophodne su izvesne napomene. Prvo, ovo nije kritika, jer bi rezultat bio isti i da je uzeto bilo koje drugo delo o vizantijskoj istoriji. Naš cilj nije da se ilustruje greška koju je napravio Ostrogorski već opšte usmerenje u proučavanju Vizantije. Drugo, podaci u tabeli možda nisu sasvim precizni, jer je izračunavanje bilo teško, a takođe nije uvek jasno kojoj kategoriji određena osoba pripada. Ono što nam je potrebno u ovom slučaju nije apsolutna preciznost već opšta težnja, koja se može

¹ Videti uvodno poglavlje, n. 29.

videti i iz približnih brojeva. Sledeća tabela uključuje samo Vizantince, ali ne sve Vizantince, jer smo izostavili one koji se u knjizi Ostrogorskog ne pojavljuju kao osobe koje delaju u sopstvenom interesu ili su subjekt pripovedanja, već su izvor podataka ili istoričari.

Tabela 1. Osobe pomenute u *Istoriji Ostrogorskog*

Društveni status	Broj
Carevi, carice, prinčevi i sl.	218
Uzurpatori	14
Vojskovođe	50
Visoki zvaničnici	35
Patrijarsi, episkopi, igumani	70
Bogoslovi	23
Učenjaci	7

U ovoj knjizi nema predstavnika običnog naroda, trgovaca, zanatlija, seljaka, a čak se i naučnici retko pominju među onima za koje se kaže da stvaraju istoriju. Žene se, osim krunisanih osoba, takođe retko pojavljuju, a i tada su u pitanju samo pripadnice visokih društvenih slojeva. Neko ko brani tradicionalno stanovište može istrajavati na tome da carevi, generali i episkopi imaju značajniju ulogu u vizantijskoj istoriji od običnih trgovaca ili seljaka i da su njihova dela od većeg značaja za razumevanje Vizantije. Ali, da li je ta izjava tačna i da li odgovara savremenom pogledu na istorijski razvoj?

Uprkos svojoj malobrojnosti, vizantijski izvori otkrivaju nam različite delatnosti prosečnog Vizantinca, od kojih ćemo neke navesti bez posebnog reda. Oko 1285. nomik po imenu Keramar, zvaničnik sa nadležnošću sudije, prisvojio je posed koji je pripadao pariku po imenu Kutul. Kutul je prebegao Kumanima, turskom plemenu koje je tada naseljavalo oblast oko Smirne. Uz njihovu pomoć osvetio se Keramaru, ukravši mu volove za oranje. Keramar je povratio svoj par volova tek kada je poslao dar u vinu, koji je koštao, kako autor dokumenta koji opisuje događaj naglašava, dva hiperpirona². Likovi u ovoj maloj drami su ubogi seljani i njihovi susedi Kumani, a stvar oko koje su se sukobili je takođe skromna: malo parče zemlje i par volova. Ipak, ova jednostavna priča pruža više podataka o društvenim odnosima u Vizantiji nego,

² MM, IV, 165 sl. O datumu videti H. Ahrweiler, „L'histoire et la géographie de la région de Smyrne“, *TM* 1 (1965) 118.

na primer, opisi koji se mogu naći u skoro svakoj istoriji Vizantijskog carstva, ili vizantijske civilizacije, za vreme kratkotrajne vladavine cara Aleksandra (912–913).

Među mnogim ljudima opisanim u delu velikog vizantijskog istoričara Nikite Honijata, nalazi se bogati i pohlepni trgovac Kalomod, čije je blago iznenada i nezakonito konfiskovala carska blagajna, a on bio utamničen. U Carigradu je istog časa izbila pobuna. Razjarena masa je zapretila patrijarhu da će ga baciti kroz prozor ako ne prisili cara Aleksija III Anđela (1195–1203) da oslobodi uhapšenog trgovca³. Svaki detalj ove živopisne priče dragocen je za istraživače vizantijskog načina života.

Nije neophodno navoditi još primera. Obični ljudi imaju pravo da budu zastupljeni u okviru istorije Vizantije. Neizbežan rezultat njihovog isključivanja iz istorije jeste izvrnuta istorijska perspektiva. Gledajući samo sa stanovišta palate i bojnog polja, ranije generacije vizantologa su XI vek jednoglasno ocenile kao period dezintegracije i političkog kraha. Odnedavno postoji značajan pomak ka novoj oceni ove navodno žalosne epohe. Na to ćemo se vratiti kasnije, ali je u ovom trenutku neophodno naglasiti da je taj napredak postao moguć i neophodan zato što je u istoriju Vizantije uveden srednji sloj⁴, a trgovačka preduzimljivost gradskog stanovništva se opisuje u novom svetlu⁵. U istoriji intelektualnog života Vizantije XI vek je predstavljao prelomni trenutak. Tada su i bezopasne rasprave o antičkim autorima u okviru male grupe carigradskih učenjaka mogle imati značajniji uticaj na budućnost čovečanstva nego dvorske intrige evnuha ili oružane pobune. Mihaila Psela su savremenici napadali zato što je izmišljao jambove i anapeste i bio smešno zabrinut za učenost u kritičnom trenutku po istoriju Carstva⁶, ali njegova elokvencija je jedno od najvažnijih dostignuća u Evropi u XI veku. I prosečna osoba i intelektualac zaslužuju svoje mesto u opisu vizantijske istorije u onoj meri u kojoj su učestvovali u stvarnom životu.

Drugi razlog za zabrinutost je manje očigledan. U većini istorija Vizantijskog carstva, čak i u onim nedavno napisanim, ličnosti nisu predstavljene kao stvarni ljudi iz određenih regiona i perioda već kao personifikacije, a pokatkad i alegorije večitih strasti, poput pohlepe,

³ NicCh, 523 sl.

⁴ Lemerle, *Cinq études*, 287.

⁵ Ideja o ekonomskom usponu vizantijskih gradova u XI veku predstavljena je u: A. П. Каждан, *Деревня и город в Византии IX–X вв.* (Москва, 1960), 248 sl. Dalje su je potom razvijali Majkl Hendi, Sesil Morison i drugi.

⁶ E. Th. Tsolakes, *Ioannes Skylitzes Continautus* (Solun, 1968), 171.6–10.

žudnje za vlašću, raskalašnosti, hrabrosti i državništva. Što je knjiga bila bolja, to su se ove sklonosti češće javljale. Šarl Dil (Ch. Diehl), koji je jedan od najboljih pisaca među vizantolozima, smatrao je da su njegovi junaci vredni pažnje baš zbog toga što se mogu lako prebaciti iz Vizantije u bilo koje drugo doba. Pogledajmo, na primer, njegov opis Justinijana II (685–695, 705–711), koji, prema Dilu – nije baš imao zdravu pamet. Budući da mu je još u detinjstvu pripala najviša vlast koja je ikada postojala, on je počeo da vlada nerazumno i budalasto i na unutrašnjem i na spoljašnjem planu. Imao je „osvetoljubivu, nasilničku i krvožednu narav“. „Njegova je surovost“, zaključuje Dil, „stvorila preduslov za anarhiju i demoralizaciju monarhije.“⁷

O tome da li je ova slika Justinijana II tačna ili nije, nećemo ovde raspravljati, jer je za nas dovoljno da primetimo da vrline i mane vizantijskog cara koje nabroja Dil više zamagljuje nego što nam otkrivaju određene sociološke i psihološke osobine čoveka u određenom vremenu i prostoru. Mada nam Dil kaže da je Justinijan II bio „pravi predstavnik doba u kome je živio“, on ga ne prikazuje kao čoveka iz određenog doba i države već pre kao apstraktni simbol bezumne tiranije, koji se može uporediti s vladavinom okrutnih vladara iz bilo kog doba. Upravo s namerom da uključi Justinijana II u seriju okrutnih pustolova nezvaničnih za određeno mesto ili epohu, Dil ga predstavlja sledećim rečima: „Malo je avanturističkih priča ovako zabavnih i živopisnih kao što je život ovog vladara.“⁸ On nam predstavlja potpuno uobičajenu osobu, ali ona ima samo površnih dodira s vizantijskom stvarnošću, mada je smeštena u mrežu vizantijskih imena, toponima i datuma. Dilov cilj izgleda skoro neistorijski, njegova dela se manje bave vizantijskim iskustvima, a više su usmerena ka iznalaženju večnih ljudskih vrednosti u okvirima vizantijske istorije; ali, ispostavlja se da su te večne vrednosti u stvari vrednosti modernog doba.

Niko ne može osporiti da je vizantijski čovek, poput ljudi svih epoha, imao dve noge, da mu je bila potrebna hrana, da se venčavao i

⁷ Ch. Diehl, *Choses et gens de Byzance* (Pariz, 1926), 177, 181, 211.

⁸ *Ibid.* 174 sl. Nedavno je Konstans Hed (Constance Head) načinila pokušaj ponovnog razmatranja političke uloge Justinijana II (*Justinian II of Byzantium*; Medison, Milvoki - London, 1972); njegove aktivnosti je sagledala u ujednačenijem svetlu. Ona više od Šarla Dila naglašava kako se Justinijanova uloga može opisati kao tipično vizantijska i da je on pripadao određenoj državi u određenom istorijskom dobu (str. 152), ali i tu se taj kvalitet pripadanja određenom vremenu i prostoru predstavlja kao opravdanje, a ne kao objašnjenje ljudskog karaktera. Hedova nam ne govori šta je to „tipični Vizantinac“.

podizao decu. Ali, da li to znači da su ljudi svih epoha bili istovetni? Naravno da se mogu naći sličnosti između ljudskih bića različitih epoha, ali zar ta sličnost nije praćena i značajnim razlikama? Ljudima je oduvek bila neophodna hrana, ali u različita vremena su postojali različiti načini da se ona pribavi, kao i različit odnos prema njoj; na različite načine su sklapali brakove, a njihova deca su različito odgajana, kako bi se uklopila u posebne društvene standarde i vrednosti. Pri proučavanju vizantijskog modela moraju se uzeti u obzir ne samo opšte ljudske osobine već i naročite osobine vizantijskog načina života. Jedini način da se dođe do rešenja jeste da se ne gubi iz vida složeno dvojstvo problema i da se proučavaju i opšte i posebne osobine društvene strukture toga doba, kao i osobine ljudske psihe.

Čak i ako se prihvati postojanje osobenih kvaliteta Vizantinaca, šta učiniti s time? Ako se pođe od toga da različita istorijska doba i različite geografske oblasti nisu potpuno iste, mora se napraviti još jedan korak i pretpostaviti da one imaju različite i jezike i stilove života, praćene raznolikim načinima izražavanja. Zar nije moguće posmatrati prošlost, uključujući i vizantijsku, u njenim zasebnim okvirima, ili smo mi možda razdvojeni od Vizantije nekom maglovitom granicom, gvozdеноm zavesom ili nepremostivim ponorom? Može li se pronaći smisao među nerazumljivim podacima u malobrojnim izvorima iz ovog dalekog doba? Ili se može shvatiti samo istorijska sličnost, jer su istorijska različitost i istorijske posebnosti prekrivene terminima čiji su smisao i značenje odavno uništeni? Mada je apsolutno poznavanje prošlosti nedostižno, pokušaj da mu se približimo opravdava činjenica da se istorija bavi ljudskim bićima, koja se mogu upoređivati među sobom. U uvodu smo istakli da je polazna tačka proučavanja vizantijske istorije prećutno upoređivanje vizantijske prošlosti sa savremenim dobom, kao i pokušaj da se vizantijski građa tumači savremenim terminima. Ovo skriveno poređenje je neizbežno. Sada ćemo se okrenuti drugom načinu poređenja, uporednom proučavanju izvora.

Da bi Vizantinca uporedili s njihovim zapadnim, slovenskim i muslimanskim savremenima, trebalo bi da pribavimo svaki komentar iz srednjovekovnih izvora, vizantijskih ili nevizantijskih, bez obzira na to da li u njemu Vizantinci opisuju okolne narode ili susedi pišu o Carstvu. Naučnike na tom putu vrebaju različite zamke, naročito težnje srednjovekovnih pisaca da svoje susede posmatraju u okvirima društvenih odnosa ili psiholoških osobina svojstvenih sebi samima.

Pišući o gornjem sloju vizantijskog društva u XI ili XII veku, na primer, zapadni posmatrači obično govore o njima kao o baronima i plemstvu, što je u skladu s pojmovima i terminima uobičajenim u zapadnom društvu, dok u očima istočnjačkih savremenika najvišu društvenu grupu vizantijskog carstva čine trgovci.⁹ Ovakva zapažanja više govore o samosvesti autora nego o odnosima koje opisuju. Ipak, postoji nekoliko srednjovekovnih pisaca čija su dela manje ili više lišena ovakvih pretpostavki. Tako Vilijem iz Tira, latinski pisac iz perioda krstaških ratova, opisuje predstavnike vizantijske vladajuće klase terminima i pojmovima kakvi se mogu naći u grčkim izvorima iz tog perioda.

U svrhu proučavanja potrebno je naći malo opširnije opise stranih zemalja, poput neposrednog poređenja Vizantije i drugih naroda iz pera srednjovekovnih pisaca, a naročito su vredna ona što ističu stvari koje su iznenadile autora, ukazujući nam tako na razlike između dva sveta, njihovih društvenih sastava i psiholoških sistema. Proučavanje nekih opisa toga tipa će jasno ukazati na mogućnosti ovoga metoda i definisati neke posebne osobine vizantijske društvene organizacije.

U svom opisu dolaska krstaške vojske u Carigrad 1147. godine, Jovan Kinam, vizantijski istoričar XII veka, primetio je s očiglednim iznenađenjem hijerarhiju unutar vodeće grupe krstaša: „Njihove službe (ili dostojanstva – ἀρχαί) naročite su i nalikuju različitostima koje se spuštaju od vrha države, počev od nečeg najplemenitijeg što nadilazi sve ostalo. Vojvoda ima viši čin od grofa, kralj ima viši čin od vojvode, a imperator od kralja. Niži se prirodno potčinjava višem, pomaže mu u ratu i pokorava mu se u tim stvarima.“¹⁰ Prevedeno u termine savremene nauke, jasno je da je Kinam iznenađen činjenicom da svaki latinski ratnik ima svog posebnog gospodara. Uzet zasebno, ovaj podatak je od malog značaja, jer dobro poznajemo hijerarhiju i lične vazalne odnose u zapadnim zemljama, i Kinamov zapis o tome ne pruža nam nikakav značajniji uvid u društvenu strukturu Zapada. Značaj ovog dokumenta nije u njegovom sadržaju već u autorovom iznenađenju. Hijerarhijska lestvica krstaške vojske bila je strana Kinamu stoga što se on ranije nije susreo s ovim oblikom društvene strukture. Tako smo dotakli korenitu razliku između dva društva: hijerarhijska ustrojstva zapadnog sveta i nepostojanje hijerarhije u vizantijskom društvu tokom XII veka.

⁹ А. П. Каждан – М. А. Заборов, „Гийом Тирский о составе господствующего класса в Византии“, *ВизВрем* 32 (1971) 48 сл.

¹⁰ Kinnamos, *Epitome*, priredio A. Meineke (Bon, 1863), 68.20–69.3. Preveo Ch. M. Brand u *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos* (Njujork, 1976), 59 sl.

Kinam je toliko iznenađen suprotnošću između dva društva da i ne opisuje regionalne ili društvene grupe. Možemo sa sigurnošću pretpostaviti da su unutar granica Carstva postojale neke etničke grupe s relativno dobro razvijenom hijerarhijom, ali Kinamova iznenađenost čini verovatnom pretpostavku da hijerarhija nije bila uobičajena u Vizantiji.

Njegova beleška nije jedini dokaz o velikim razlikama između dva društva. Upadljiva sličnost se može zapaziti u priči njegovog savremenika Nikite Honijata.¹¹ U jesen 1189. Isak II Andeo uputio je poslanstvo na dvor Fridriha Barbarose, koji je, kaže Honijat, naredio izaslanicima da sede u njegovom prisustvu, a u dvorani su bile postavljene stolice čak i za njihove slugu. Učinivši tako, nastavlja Honijat, nemački vladar je ismejao Vizantince, koji nisu uzimali u obzir vrline ili plemenitost drugih već su sve narode procenjivali istim merilima, poput svinjara koji u isti obor tera sve svinje. U ovom slučaju, ako je Honijatova priča tačna, razliku između Vizantije i Zapada uobličio je zapadni posmatrač. Ali, iako problemu prilaze s drugačijih stanovišta, oba posmatrača zapažaju istu različitost. Honijat je bio iznenađen hijerarhijskom organizacijom zapadnjačke vojske, i posledično zapadnjačkih društvom, a Barbarosa se podsmevao vizantijskoj društvenoj jednakosti. Njegove reči ne bi trebalo shvatiti bukvalno, i za nas nije bitno da li je on zaista tako i mislio ili mu je to mišljenje pripisao Honijat. Vizantijsko društvo XII veka nije bilo jednoobrazno; imalo je svoje gradacije. Ali postoje opravdani razlozi za verovanje da nije bilo hijerarhijskih odnosa zapadnjačkog tipa.

Sledeći primer neposrednog poređenja Vizantije i Zapada je izjava Teodora Valsamona, patrijarha Antiohije s kraja XII veka. On kaže da verske zajednice, takozvana opštežića (*koinobia*), opisane u 123. noveli cara Justinijana I (527–565), u njegovo doba više ne postoje, što je u oštroj suprotnosti sa zapadnjačkom praksom da monasi jedu i spavaju zajedno.¹² Valsamon nam tako skreće pažnju na veoma značajnu činjenicu. Na osnovu tog podatka može se pretpostaviti da relativno slabe veze unutar vizantijskih manastira, u poređenju s onima na Zapadu, odlikavaju slabe veze unutar celokupnog vizantijskog društva. Ovaj individualizam koji ističe Valsamon u skladu je s nepostojanjem hijerarhijskih odnosa, kako su to zapazili Jovan Kinam i Fridrih Barbarosa.

¹¹ NicCh, 410.61–72.

¹² PG, 138, col. 176 CD.

Vizantijske rasprave protiv pagana, muslimana i Jevreja takođe se mogu sagledati iz ovog ugla. U suštini religiozne, one sadrže neka vredna suprotstavljanja stranim načinima života i društvenim shvatanjima. Delo Jovana Zlatoustog (Hrizostoma) *O samoljublju i ispravnom načinu na koji roditelji vaspitavaju decu* rasprava je usmerena protiv paganskih ustanova i morala. On svoju kritiku ne usmerava protiv ropstva ili bogatstva već pre svega protiv društvenog sistema antike. Naročito protiv društvene uloge građana, uključujući organizovanje javnih igara, prema kojima Hrizostom ispoljava prezir na početku svoga spisa; prema *nomen gentile*; kao i prema nastojanju da se bogatstvo smatra znakom društvenog prestiža.¹³ Njegova oštra kritika cirkuskih igara nije samo prost izraz nadmetanja Crkve i hipodroma za pažnju javnosti. Jovan Zlatousti predstavlja konjičke trke i pozorišne predstave kao tradicionalne oblike društvenog okupljanja i suprotstavlja im najprivatniju društvenu zajednicu, užu porodicu. To isto naglašavaju i kasniji vizantijski teolozi u svojim spisima uperenim protiv muslimana, koje ne samo da optužuju za slavljenje lažnog i nemoćnog boga već i za nemoral, neobuzdani hedonizam i čudni koncept poligamije, zbog koga lako stupaju u brak i često se razvode.¹⁴ Kritika muslimanske etike zasnovana je na istom poštovanju uže porodice kao i polemika Jovana Zlatoustog protiv paganskih običaja. Poređenje s paganskim i muslimanskim svetom, kao i sa Zapadom, navodi nas na isti zaključak; pomalja se posebna odlika vizantijskog društva koja se iznad nivoa porodice odlikuje slabim društvenim vezama.

Drugi način prilaza ovom pitanju jeste opisivanje sebe. Postoji relativno mali broj vizantijskih pisanih dela u kojima autori iskazuju samosvest. Autobiografije su retke i po pravilu iznose uobičajene procene ljudske naravi. Većina vizantijskih moralista je zavisila od biblijskih ili antičkih grčkih izvora, a veći deo pisama ne čine osećanja i utisci pisaca već uobičajeni obrasci i opšta mesta (*topoi*). Među malobrojnim delima koja nam pružaju uvid u piščevu svojstvenost nalazi se jedno koje nedavno privlači posebnu pažnju. To je takozvani *Strategikon* ili *Saveti*

¹³ Jovan Hrizostom, *Sur la vaine gloire et l'éducation des enfants*, priredio A. M. Malingrey (Pariz, 1972), 146.648–650, 92.196–202.

¹⁴ S. Vryonis, „Byzantine Attitudes toward Islam during Late Middle Ages“, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 12 (1972) 272–274. U muslimanskim gradovima osnovna jedinica društva su bili kvartovi, dok su esnafi ostali ekstremno slabi; I. M. Lapidus, „Muslim Cities and Islamic Societies“, u *Middle Eastern Cities* (Berklj - Los Anđeles, 1969), 49 sl.

i priče, autora iz XI veka po imenu Kekavmen.¹⁵ U pitanju je zbirka priča i saveta, namenjenih različitim pripadnicima vladajuće klase, od cara i patrijarha do vojnog zapovednika ili zemljoposjednika koji živi u zabiti daleko od prestonice. Mada se delovi razlikuju po prirodi i temama koje opisuju, ujedinjuje ih osnovni motiv, tj. piščevo shvatanje ljudskog ponašanja, koje se može sažeti u verovanje da je život skopčan s opasnošću. Na početku je Kekavmen opsednut strahom od opasnosti iz prirode, poput otrovnih pečuraka ili stene koja može pasti i uništiti mu kuću. Zatim, plaše ga političke sile i svaki vid autoriteta, car, načelnik carskih kancelarija, pa čak i niži činovnici, uključujući i rulju spremnu na pobunu. Konačno, uplašen je od društvenog života, taj je strah u isprepletan sa strahom od autoriteta. Kekavmen savetuje svoje čitaoce da izbegavaju večernje zabave kako ne bi bili optuženi da kuju zaveru protiv cara. Naročito je upadljiv njegov negativan stav prema prijateljstvu. „Znam mnoge ljude koji su propali zbog svojih prijatelja“, ustvrdio je, i savetuje da se ne dozvoli prijatelju da odsedne u kući, jer bi taj mogao da zavede domaćinovu ženu i otkrije porodične tajne. Ovaj strah od prijateljstva i izbegavanje društvenog života su nesumnjivo povezani sa osobinama koje su već pomenute kada smo govorili o različitosti između vizantijskog i zapadnog sveta i o razlikama između Vizantije i paganskog sveta. Slični zaključci izvedeni su iz različitih uglova.

Vredne primedbe o psihologiji razbacane su po raznim delima, od kojih neka odslikavaju opšti hrišćanski stav prema svetu i Bogu. Roman Melod, pesnik iz VI veka, naglašava u svojoj pesmi *O zemljotresu i vatri* da Bog šalje katastrofe kako bismo ga poštovali i težili ka večnom životu.¹⁶ Istina je da je ovo stanovište bilo podvrgnuto sumnji nekoliko savremenika, koji su objašnjavali nastanak zemljotresa terminima uzdizanja i dimnih isparenja, poput čuvenog inženjera i arhitekta Antemija iz Trala, koji je to pokušavao da dokaže prefinjenim eksperimen-

¹⁵ Videti raspravu o Kekavmenovom pogledu na svet: A. П. Каждан, „К вопросу о социальных воззрениях Кекавмена“, *ВизВрем* 36 (1974) 160–167, i Litavrinov odgovor, *исто*, 171–177. O Kekavmenu videti i S. Vryonis, „Cultural Conformity in Byzantine Society“, u *Individualism and Conformity in Classical Islam* (Vizbaden, 1977), 128–132. Poučni deo o carevanju, pod naslovom *Logos Nouthetikos*, koji se, prema Vrionisu, razlikuje od *Strategikona*, i koji je napisao „provincijski vojskovođa“ (str. 120), čini u stvari integralni deo *Strategikona*.

¹⁶ Roman Melod, *Cantica*, priredili P. Maas i C. A. Trypanis (Oksford, 1963), 1:462–471, preveo M. Carpenter, *Kontakia of Romanos, Byzantine Melodist* (Kolumbija, Misuri, 1970–1973), 2:239–248.

tima.¹⁷ Ali, iako se ovo prirodnjačko objašnjenje često može naći i kod poznijih pisaca, shvatanje poučne uloge katastrofa preovladavalo je u Vizantiji, upravo kao i širom srednjovekovnog sveta. Neka zapažanja su, međutim, od važnosti. Vizantijski historičar iz ranog XIV veka, Georgije Pahimer, kaže da je čudno, a ta začuđenost zavređuje našu pažnju, to što iako patrijarh Josif I Galesiot (1266–1275, 1282–1283) živi jednostavno i pravednički i pridržava se monaškog stila života, poštujući bdenja, postove i slično, on ne prezire vrline ovoga sveta i voli da se sreće s ljudima, razgovara, smeje se i organizuje zabave.¹⁸ Vizantijskom autoru je izgledalo neobično da jedan ugledni čovek Crkve podjednako upotrebljava tradicionalne asketske vrednosti sa svetovnim ponašanjem. Iz toga možemo videti da se krajem XIII veka pomalja novi obrazac ponašanja, koji je savremenima bio stran i u suprotnosti s tradicionalnim vizantijskim merilima.

Drugi bitan izvor za razumevanje društvenog polažaja i psihologije vizantijskog čoveka su unutrašnje suprotnosti vizantijskog društva. Ove socioetičke oprečnosti mogle su biti neposredne i posredne (nametnute). Razlika između Kekavmena i njegovog učenog savremenika Mihaila Psela jedna je od najjasnijih indirektnih suprotnosti, jer je moguće da oni nikada nisu ni čuli jedan za drugog, dok su one između patrijarha Mihaila Kerularija (1043–1058) i Psela bile direktne i otvorene. Obe su kontroverze, međutim, bile ukorenjene u isti društveno-etički antagonizam.

Sukob između Kerularija i Psela uočen je i proučavan još pre mnogo vremena, i tumačen je u svetlu tradicionalno neprijateljskog stava prema Pselovoj ličnosti. U knjizi o Pselu Pavla Bezobrazova, na primer, on je prekoren kao beskrupulozni spletkaroš koji je spreman da služi bilo kog vladara, a Kerularije je viđen kao oholi patrijarh, svestan uzvišenosti svog položaja, ispunjen samopouzdanjem i željom za vlašću.¹⁹ Ceo sukob, a pogotovo Pselove optužbe na račun patrijarha koji je pao u nemilost, Bezobrazov predstavlja kao rezultat spletke, a ne kao suštinski društveni i etički antagonizam. Sada je trenutak da ponovo razmo-

¹⁷ Agatija iz Mirine, *Historiarum libri quinquei*, 5.5–7, priredio R. Keydell (Berlin - Njujork, 1967), 171 sl, preveo J. D. Frendo (Berlin - Njujork, 1975), 141 sl. O raspravi o uzrocima zemljotresa videti Averil Cameron, *Agathias* (Oksford 1970), 113 sl.

¹⁸ Georgije Pahimer, *De Michaele et Andronico Palaeologis libri 13*, priredio I. Bekker (Bon 1835), 1:304.

¹⁹ П. В. Безобразов, *Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл* (Москва, 1890)

trimo suštinu ovog sukoba, ali i Pselovu ličnost. Jakov Ljubarski je već načinio prve korake u ovom pravcu, pokazujući da sukob Kerularije–Psel odslikava sučeljavanje dva različita etička stanovišta, nepopustljivost i trpeljivost.²⁰ Prema Ljubarskom, to se može videti ne samo u optužujućem Pselovom govoru prilikom patrijarhovog pada u nemilost već i u njegovim panegiricima upućenim još uvek moćnom crkvenom vođi, kao i u pismu patrijarhu. Ovo nije slučaj dvorske snishodljivosti ili slučajne i površne optužbe prognanog i poraženog patrijarha već Pselov napad na osnovnu tradiciju vizantijske etike.

Sukob Kekavmena i Psela se samo posredno odražava u njihovim delima, ali to baca dodatno svetlo na srž kontroverze između patrijarha i učenjaka. Nevidljiva odlika Kekavmenovog društvenog ponašanja je njegovo izbegavanje javnog života i njegov strah od prijateljstva. Nasuprot Kekavmenu, Psel je hvalio prijateljstvo (*philia*), kao najviši oblik ljudskih odnosa. Njegova pisma ne samo da sadrže opširne definicije prijateljstva²¹ već su puna trezvene i stvarne brige za prijatelje. Nasuprot patrijarhu Fotiju iz druge polovine IX veka, koji je davao uputstva i prekorevao svoje korespondente, kao i Pselovom mlađem savremeniku Teofilaktu, ohridskom arhiepiskopu, koji je iznad svega bio zaokupljen privilegijama i posedima svoje crkve, Psel je dosta razmišljao i pisao o svojim prijateljima i pokazivao je interesovanje i za njihove probleme i za njihov posao i slobodno vreme.

Pojam prijateljstva je bio složen u Vizantiji tokom XI i XII veka; uključivao je elemente uzora prijateljstva iz klasične literature, ali i grubu stvarnost političkog života, u kome su prijatelji bili koliko saveznici i pristalice, toliko i srodne duše. Za Nikitu Honijata prijateljstvo označava oblik odnosa ili savezništva između država²², polufeudalni savez²³, političku podršku²⁴, poštovanje²⁵ i, sasvim povremeno, čisto prijateljstvo²⁶. Mihailo Psel, s druge strane, naglasak stavlja na ovo poslednje značenje termina: čvrste lične veze ojačane zajedničkim interesima, po-

²⁰ Любарский, *Пселл*, 79–90.

²¹ F. Tinnefeld, „Freundschaft in der Briefen des Michael Psellos. Theorie und Wirklichkeit“, *JÖB* 22 (1973) 151–68.

²² NicCh, 17.41–42, 18. 63–64, 97.67–68, 199.51 i na drugim mestima.

²³ *Ibid*, 201.12. Videti i 131.88–89 i obrazac „rođaci i prijatelji“ (41.17, 386.88).

²⁴ *Ibid*, 267.51.

²⁵ *Ibid*, 353.22.

²⁶ Nikita Honijat, *Orationes et epistulae*, priredio I. A. van Dieten (Berlin - Njujork, 1972), 165.26, 196.7–9.

gotovu među učenim ljudima. U tom pogledu Psel odstupa od tradicionalnog vizantijskog etičkog poimanja, koje zastupa ne samo Kekavmen već i Simeon Novi Bogoslov, čuveni carigradski monah i propovednik na razmeđi X i XI veka. Simeonovo neprijateljstvo prema prijateljstvu je u vezi s njegovim rigoroznim ličnim asketizmom, po čemu je sličan Kerulariju. Simeon je javno raskinuo sa svetovnim životom, klonio se svih društvenih veza i prijateljstvo označio kao želju za prejedanjem i brbljanjem. Čovekov osnovni cilj, kaže Simeon, mora biti njegovo lično spasenje, shvaćeno kao vizija božanske svetlosti. Naglašavao je da pomaganje drugoj osobi može biti opasno, jer čovekova kuća može biti uništena ako se uplete u poslove drugih ljudi.²⁷

Na osnovu toga možemo pretpostaviti da je postojala značajna struja koja je zastupala rigoroznu etiku. Njeni predstavnici u XI veku bili su Simeon Novi Bogoslov, Mihailo Kerularije i Kekavmen; glavni protivnik im je bio Mihailo Psel. Možda ovaj etički kontrast leži u pozadini dobro poznate razlike u oslikavanju zidova tokom XI veka u crkvi Svetog Luke u Fokidi i onih u manastiru Dafni pokraj Atine. Majstori mozaika iz Svetog Luke, savremenici Simeona Novog Bogoslova, radili su u skladu s vizantijskom tradicijom, predstavljajući usamljene figure naspram zlatne pozadine, dok su likovi u Dafni, s kraja veka, suptilni, blagi i topliji, a figure na grupnim kompozicijama izgledaju bliskije. Istoričari umetnosti su saglasni u mišljenju da su mozaici u Dafni nadahnuti modelima klasičnog doba, a tu bi osobinu trebalo dovesti u vezu s Pselovom sklonošću ka antici i učenosti. Prema tome, ono što se činilo kao politička intriga pretvara se u ozbiljnu suprotnost, koja baca svetlost na međusobno suprotstavljene stavove Vizantinaca prema društvenim, moralnim i, možda, estetskim temama tokom XI veka.

Vizantijski čovek je u isto vreme i jedinstvo i konglomerat. Mada se u odnosima prema Zapadu Vizantinci manje-više ponašaju kao zajednica, oni iskazuju značajne antagonizme u unutrašnjim odnosima. Još uvek nije jasno da li su na sukob Kerularija i Psel imale uticaja regionalne različitosti, ili je možda sukob proistekao iz društvenih protivrečnosti, ili je pak odslikavao borbu novih nastojanja i tradicionalnih vrednosti. Ovakav kakav je, sukob nam pokazuje dva načina socioetičkog ponašanja. Pored doslednosti vizantijskog individualizma i izbegavanja društvenih veza, postoji i traganje za načinom uvođenja sistema

²⁷ Simeon Novi Bogoslov, *Chapitres théologiques, gnostiques et pratiques*, priredio J. Darrouzès (Pariz, 1957), tabla 1, 83.

društvenih odnosa. Problem prijateljstva se javlja kao odlučujući činilac u vizantijskom sistemu ljudskog ponašanja.²⁸

Pokušali smo da istražimo najbitnije načine za pristup i razumevanje posebnog obeležja vizantijskog društvenog života, koji je blisko povezan s društvenom samosvešću Vizantinaca. Ta zapažanja sada možemo sabrati i predložiti jezgrovit prikaz vizantijskog društva i njegove etike.

U poređenju s antičkim društvom gradova i hijerarhijskim društvom Zapada, čini se da u Vizantiji postoje slabe društvene veze. Vizantinci su izgubili društvene veze zasnovane na srodstvu i polisu, a nisu usvojili nove, nalik onima na Zapadu, gde je društvo uređeno i povezano odnosima koji se mogu opisati kao vertikalni i horizontalni. Vertikalne odnose odslikava hijerarhija zavisnosti između gospodara i vazala, a horizontalne veze porodica, seoska zajednica, trgovački esnafi, gradske organizacije i drugi oblici povezivanja. Mada se ove forme odnosa mogu naći u vizantijskom društvu, dva osnovna oblika zapadnjačkih srednjovekovnih društvenih veza su u Vizantiji bila slaba, neznatna i nerazvijena, kao što su to zapazili i srednjovekovni posmatrači.

Neke vertikalne veze su postojale i u Vizantiji, makar od XI veka nadalje. Trebalo bi se zapitati, međutim, da li je vizantijska polufeudalna aristokratija nastala na isti način kao i njeni zapadni parnjaci. Elen Arveler (H. Ahrweiler) je zaključila da su vizantijske ustanove nastale kao oblik samoodbrane stanovništva suočenog s neorganizovanošću države, i nisu imale feudalne odlike.²⁹ Ali u tom pogledu nema bitnije razlike u odnosu na Zapad, gde su se družine vazala takođe obrazovale tokom perioda rasula, sa ciljem da se uspostavi sistem samozaštite. Pol Lemerl (P. Lemerle) je tragao za drugim rešenjem tog problema. Pretpostavio je da u Pakurijanovom Tipiku postoje vazalni odnosi, ali je negirao njihovo vizantijsko poreklo i pripisivao ih je kavkaskim uticajima.³⁰ Ovo mora da je u izvesnoj meri tačno, jer je prelazna, ili granična, zona bila mesto na kome se odvijao značajan društveni razvitak Vizantije, a kavkaski uticaj na vizantijsku aristokratiju bio je izrazito snažan. Ipak, ovi vazali su postojali na tlu Vizantije i nisu bili ograničeni

²⁸ O značaju ovog koncepta za raniju historiografiju videti P. A. Brunt, „Amicitia” in the Late Roman Republic“, u *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 191, N.S. 11 (1965) 1-20.

²⁹ H. Ahrweiler, „Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités“, *TM* 6 (1976) 117 sl.

³⁰ Lemerle, *Cinq études*, 186 sl.

samo na gruzijsko mikrodruštvo, kao što je to tvrdio Lemerl. Mada su razlike mogle biti samo kvantitativne prirode, ipak su postojale, a čak je i u XIV veku vizantijska *hetaireia*, lična pratnja zakletvom vezana za nekog velikaša, ostala u početnom, nepovezanim i nerazvijenom obliku organizacije.³¹

Treba naglasiti da je ideja vernosti ili odanosti (*fides*), koja je bila od osnovne važnosti u zapadnom društvu, ostala praktično nepoznata vizantijskoj političkoj ideologiji. Nikita Honijat naglašava nedostatak vernosti (πίστις) u vizantijskom društvu i žali se da svi narodi Vizantince nazivaju *echidnae* (zmija, guja) i majkoubicama, zbog njihovog izdajničkog odnosa prema carevima.³² Honijat je bio zapanjen kada je izvesni Pupakis izabrao da bude odan svome dobročinitelju, umesto da primi nagradu od cara, pa je bio kažnjen zbog takvog ponašanja koje je Vizantincima bilo nezamislivo.³³

Horizontalne veze takođe nisu bile posebno razvijene u Vizantiji. Seoska zajednica u Vizantiji je već dugo predmet proučavanja, a brojne vizantološke škole izlagale su i branile različita mišljenja. Prema Vasiliju Vasiljevskom, seoska opština je prevladavala vizantijskom agrarnom istorijom, dok je Boris Pančenko tvrdio da vizantijska seoska zajednica ne postoji.³⁴ Ovo istoriografsko neslaganje se može objasniti komplikovanom i dvoznačnom prirodom vizantijske seoske zajednice. Seoska solidarnost jeste postojala, ali se nije, kako je to Vasiljevski tvrdio, sastojala od kolektivnog vlasništva nad zemljom. Istaknuta osobina vizantijskih agrarnih odnosa bilo je trajno vlasništvo jednog ratara nad malim posedom ograđenim zidom, što je bio simbol ekonomske nezavisnosti. Zajednička prava seljaka su se uglavnom sastojala od prava suseda na tuđu zemlju, poput sakupljanja sena ili kestenja na susedovoj zemlji. Imali su pravo preče kupovine ako se susedov posed prodavao i bili su odgovorni za plaćanje poreza svojih siromašnih suseda ili onih koji se kriju od pravde, po duhu zakona o kolektivnoj odgovornosti. Drugim rečima, solidarnost vizantijskog sela manifestovala se kao suma različitih individualnih veza koje povezuju nezavisne zemljoposednike.³⁵ Ovo nije znak nepostojanja bilo kakvog oblika seoske zajednice, jer su

³¹ Weiss, *Kantakuzenos*, 23–53.

³² NicCh, 642.81–85.

³³ *Ibid*, 130 sl.

³⁴ O Pančenkovoju teoriji videti M. Я. Сюзюмов, „Научное наследие Б. А. Панченко“, *ВизВрем* 25 (1964) 41–49.

³⁵ O dualizmu vizantijske seoske zajednice videti Každan, *Деревня и город*, 21–56.

seljani grupno praznovali seoska slavlja³⁶, a u većem broju izvora su nađeni odeljci koji govore o zajedničkim pašnjacima. Uopšteno, međutim, izgleda da su u vizantijskoj seoskoj zajednici preovladavale individualističke osobine. Vizantijski sistem esnafa i cehova, *somateia* ili *systemata*, poznat je iz takozvane *Knjige eparha*, koja je napisana u X veku da bi se regulisala ekonomska delatnost u prestonici. Njeni propisi su sačinjeni kako bi pre svega zaštitili esnafe od konkurencije samostalnih zanatlija ili putujućih majstora, kao i plemića vlasnika radionica, i u tom smislu su imali istu ulogu kao i poznija esnafska pravila na Zapadu. Unutrašnje veze trgovačkih esnafa u Carigradu bile su slabije od onih na Zapadu, a individualna radnja manje zavisna od zajednice. Kontrola proizvodnje nije bila u rukama esnafskih prvaka već u nadležnosti državnog aparata. Hijerarhija: majstor, kalfa, šegrt, koja se obično viđala na Zapadu, nije bila razvijena u Vizantiji, gde su majstori u radionicama upošljavali članove svoje porodice, robove i radnike, koje bi, prema zakonu, unajmili na određeno, kratko vreme. Razlika između šegrti i najamnih radnika je bila neznatna.³⁷ Nije nam poznato da li se sistem esnafa proširio i na provincije, a postoje razlozi za verovanje da je čak i u Carigradu esnafska organizacija počela da propada od XII veka nadalje.³⁸

Niko ne sumnja da je u Vizantiji gradska samouprava bila slaba. Prema većini naučnika, Lav VI (886–912) ukinuo je i ono malo autonomije koju su imali provincijski gradovi, lišivši kurije (gradska veća) poslednjih oznaka njihovog autoriteta.³⁹ Ova izjava bi trebalo da bude ispravljena, jer postoji nekoliko referenci koje ukazuju na to da je gradska populacija u XI i XII veku funkcionisala kao grupa. Kekavmen nam pruža dokaze da je masa mogla da deluje kao politička sila i utiče na odluke sudija⁴⁰, a Mihailo Psel nam govori o provincijskom notarar koji je javno hvalio svog patrona u Carigradu, govoreći ne u sudu ili na drugim zatvorenim mestima već pred prepunim trgovima.⁴¹ Značajniji je opis Evstatija iz Soluna, iz XII veka, o čoveku koji je potpuno posvećen

³⁶ *Vie de Théodore le Sykéon*, priredio A. J. Festugière, 1 (Brisel, 1970), 113, br. 143.1–2.

³⁷ O unutrašnjim slabostima vizantijskih esnafa videti M. Я. Сюзюмов, „Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в.“, *ВизВрем* 4 (1951) 11–41, kao i njegov uvod za knjigu *Византийская книга епарха* (Москва, 1962), 33–42.

³⁸ E. Frances, „La disparition des corporations byzantines“, *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines*, II (Beograd, 1964) 98.

³⁹ Videti, na primer, J. H. Scheltema, „Byzantine Law“, *СМН*, II:72.

⁴⁰ *Kek*, 120.16–20, 18.7, 200.23–24.

⁴¹ Sathas, V:298.12–16.

javnim poslovima, koji je stalno na trgovima ili u gradskoj većnici, i koga nebrojeno ljudi posećuje, tražeći savete u vezi s brakom, trgovinom ili raznim ugovorima.⁴² A Mihailo Honijat, žitelj Atine na razmeđu XII i XIII veka, žalio se da su Grci zaboravili stare običaje i pretvorili svoje pristojne i tihe sednice u divlje i bučne skupove.⁴³ Ali kakva god bila, ova labava vizantijska gradska organizacija se ne može u potpunosti porediti niti s antičkom kurijom, niti s administrativnim, finansijskim ili sudskim vlastima srednjovekovnih gradova na Zapadu nakon XI veka.

Pošto javni društveni život nije postojao, porodica je bila jedini oblik povezivanja ljudi koji je cvetao u Vizantiji. Herbert Hunger je skrenuo pažnju na činjenicu da su nestanak antičkog poretka i uspostavljanje hrišćanskih običaja sa sobom doneli i snaženje bračnog i porodičnog života.⁴⁴ U ovom kontekstu su naročito značajne reči pape Nikole I (858–867) koje je u svojim *Odgovorima* uputio bugarskom vladaru Borisu (852–889).⁴⁵ Papa je pokušavao da nagovori Borisa da se prikloni Rimu a ne Carigradu i hvalio je prednosti srednjovekovnih rimskih ustanova u poređenju s onima u Vizantiji. Naglašavao je, između ostalog, da mogućnost dogovornog razvoda (*solo consensu*) i dalje postoji u Rimu u IX veku, dok su porodične veze u Vizantiji snažnije i restriktivnije.⁴⁶

Ime roda (*nomen gentile*), koje je toliko često napadao Jovan Zlatousti, nestajalo je širom Carstva od IV veka nadalje, što se može videti iz brojnih epitafa iz kasnijeg perioda.⁴⁷ Na Zapadu je pojam roda opstao, delimično pod uticajem varvara, i u mnogim krajevima je rod, a ne uža porodica, bio osnovna jedinica srednjovekovnog društva.⁴⁸ Posed je smatran neotuđivim vlasništvom te proširene porodice, dok su u Vizantiji rodovske veze ostale nerazvijene, barem do XI veka. Ponovna

⁴² *EustOp*, 92.3–4, 32–36.

⁴³ *MichAk*, 183.3–15.

⁴⁴ H. Hunger, „Christliches und Nichtchristliches im byzantinischen Eherecht“, u *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 18 (1967) 305–325. Značaj porodičnih veza u Vizantiji je takođe isticao i A. Ducellier, *Le drame de Byzance* (Pariz, 1976), 16–20.

⁴⁵ Videti K. Ritzer, *Formen, Riten, und religiöses Brauchtum der Eheschliessung in den christlichen Kirchen des ersten Jahrtausends* (Minster, 1962), 104.

⁴⁶ Razvod obostranim pristankom i razvod kada muž ne priznaje ženu bili su poznati u ranoj srednjovekovnoj Galiji, uprkos protivljenju Crkve; videti Ch. Galy, *La famille à l'époque mérovingienne* (Pariz, 1901), 106–107.

⁴⁷ I. Kjanto, „The Emergence of the Late Single Name System“, *L'onomastique latine* (Pariz, 1977), 421–428.

⁴⁸ Kao dodatak starom ali još uvek vrednom delu B. Phillpotts, *Kindred and Clan in the Middle Ages and After* (Kembridž, 1913), videti D. Bullough, „Early Medieval Social Groupings: The Terminology of Kinship“, *PastP* 45 (1969) 9–18.

pojava patronimika, stvaranja prezimena, poklopila se s obnavljanjem plemstva, ali to nije bilo pravilo, jer se *nomen gentile* u Vizantiji mogao naslediti bilo od oca, bilo od majke, pa čak i od babe po majci.

U Vizantiji je uža porodica imala prednost, i to se može videti u različitosti sistema nasleđivanja na Peloponezu nakon što su ga osvojili latinski krstaši, koji su sa sobom iz severne Evrope doneli su shvatanje pema kome se načelom prvorodstva čuva jedinstvo poseda, dok su tamošnji Grci zadržali mediteransku praksu podele zemlje na svu decu.⁴⁹ Demografska studija Angeliki Laiju-Tomadakis (A. Laiou) ističe razliku u porodičnom sastavu između pretežno grčke teme Solun i oblasti Strimon, koju su uglavnom naseljavali Sloveni.⁵⁰ Grčka porodica je po pravilu bila uža i individualna, dok je slovenska porodica često bila proširena, slojevita tvorovina nalik rodu.

Uža porodica je bila stvarna jedinica vizantijskog građanskog društva, a Simeon Novi Bogoslov je nebesko društvo opisivao kao pravljene kuće u kojoj će svi ljudi biti braća.⁵¹ Ali porodica nije bila konačna ideja vizantijske etike, jer je posmatrana kao prelazno stanje na putu ka celibatu i kao sredstvo za pokoravanje i obuzdavanje požude. Konačni cilj vizantijskog čoveka je u osnovi bio samački, hermetički život, lišen bilo kakve forme društvenih odnosa.

Labavi sklop vizantijskih društvenih veza naročito se ističe u monaškom životu.⁵² Već smo pomenuli da je Valsamon navodio razlike u propisima i organizaciji manastira na Istoku i Zapadu. Vizantijski manastiri su po pravilu bili mali i slabi, s očiglednom sklonošću ka hermetičkom i polufamilijarnom načinu života, koji je omogućavao pojedincima da zaobiđu strogu disciplinu unutar zajednice. Vizantijski monasi, kao i neki pustinjaci, mogli su da raspolažu sopstvenom imovinom i da ostavljaju testamente, za razliku od većine monaha sa Zapada. O tome imamo nekoliko sačuvanih dokaza. Ovaj individualizam u načinu života unutar manastirske zajednice u saglasnosti je s individualizmom samih manastirskih zajednica.⁵³ U Vizantiji ne samo da nisu osnivani mana-

⁴⁹ D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale* (Pariz - Hag, 1971), 35.

⁵⁰ Laiou, *Peasant*, 80.

⁵¹ Sym *Hymnes*, 1:286 (br. 15.127–28).

⁵² W. H. C. Frend ističe fleksibilnost vizantijskog u poređenju sa zapadnim manastirskim uređenjem u delu „The Monks and the Survival of the East Roman Empire in the Fifth Century“, *PastP* 54 (1972) 3–24.

⁵³ R. Žanzen analizira osobenosti vizantijskog manastirskog života opisanog u trideset dva priređena i objavljena osnivačka akta manastira (*typika*) u delu „Le monachisme byzantin au moyen âge. Commende et typica (x^e–xive siècle)“, *REB* 22 (1964) 5–44.

stirski redovi već su se i tzv. manastirske republike sastojale od nezavisnih jedinica. Zajednica manastira na Svetoj gori je bila prividna. Poput vizantijske seoske zajednice, i ona je bila samo teritorijalno povezana susedskim odnosima, bez pravog potčinjavanja ili nadzora. Spoljni znak slabe atoske administrativne povezanosti bio je u većem značaju, pravima i privilegijama igumana pojedinih manastira u odnosu na prota, koji je nominalno bio starešina čitave Svete gore. Neprekidno suparništvo manastirskih zajednica dovelo je do brojnih svađa i sudskih procesa, što je u potpunosti narušilo teoretsko jedinstvo Atosa.

Odsustvo ili labavost društvenih odnosa, drugim rečima, individualizam, najistaknutija je osobina koja je određivala položaj vizantijskog čoveka u društvu. Pojam individualizam se međutim mora definisati, jer se vizantijski individualizam korenito razlikovao od renesansnog ili modernog tipa individualističkog ponašanja, i ovde ćemo ga nazvati, kako bismo ga razlikovali od savremenih analogija, individualizam bez slobode. Prosečni Vizantinac, lišen svakog suštinskog oblika društvenih odnosa, svesno se ograničavao na uži krug svoje porodice, a lišen svakog oblika kolektivne odbrane i pomoći, osećao se usamljeno i napušteno u opasnom svetu, ogoljen pred nedokučivim, metafizičkim autoritetom.

Zemaljsko otelotvorenje ovog autoriteta bio je car. Vizantijski pojam carskog autoriteta se suštinski razlikovao od vladavine kraljeva na Zapadu, gde je kralj u izvesnoj meri smatran prvim među jednakima, najboljim među plemenitima, a kasnije najvišom karikom u hijerarhijskom lancu. Vizantijskog cara su, pored natprirodnih i nadvremenskih, tj. biblijskih epiteta, poput Blistavog Sunca i Hristovog lika ili Novog Mojsija, obeležavale i dve važne definicije koje vode poreklo iz društvene sfere: gospodar i otac. Primena epiteta otac⁵⁴ značajna za društvo koje striktno naglašava porodične veze. Kao gospodar slugu, car je bio jedini autoritet, iznad svake hijerarhije, visoko iznad svojih podanika. Nepremostivi jaz odvajao je svetu carsku osobu od njegove pokorne dece i slugu. Suptilni ceremonijal života u palati i prefinjena carska ideologija, koju su nemački naučnici nazvali *Kaiseridee* (carska ideja), uzdigli su ga na nivo polubožanskog bića.

Jaz između autoriteta i podanika gospodario je vizantijskom političkom mišlju i onemogućavao je Vizantince da razmišljaju o učešću u upravljanju državom. Prenošnje moći na narod Vizantincima je izgledalo besmisleno. Ako bi te naš grad, piše Simeon Novi Bogoslov, pozvao

⁵⁴ Hunger, *Prooimion*, 93 sl.

i obećao da će te imenovati za načelnika (*praepositus*) ili carskog proto-vestijara i poslati u palatu kako bi razgovarao sa carem o potrebama naroda, ti to nikada ne bi prihvatio, već bi, štaviše, smatrao ljude koji su ti to predložili za ludake.⁵⁵ Više od tri veka kasnije, Nićifor Grigora je pisao o republikanskom uređenju koje su ziloti uspostavili u Solunu 1342–1349. kao o čudnom obliku države koju je osnovala rulja, o uređenju koje nikada nije postojalo, ni u Grčkoj ni u Rimu.⁵⁶ Vizantijski historičari su oštro kritikovali svoje nebeske vladare, koje su u drugim delima upoređivali s Mojsijem, Davidom, pa čak i s Hristom, ali su njihove grehe i nedostatke videli kao izopačenje ideala carskog lika. Vladari mogu biti bolji ili lošiji, ali politički sistem je, prema vizantijskom shvatanju, bio savršen i nisu mu bile potrebne prepravke. Vizantinci su carstvo doživljavali kao pravičnu državu, pa su stoga ostavili veoma mali broj spisa o eshatološkim snovima.⁵⁷ Čak je i paganin iz V veka, historičar Zosim, uprkos svojoj kritici Konstantina i hrišćanstva, priznao da je pagansko proročište predskazalo prosperitet i slavu Carigrada.⁵⁸ U ovakvim uslovima vrhunac čovekove sudbine bio je da služi cara, a sluge koje su ga okruživale i koje su stvarno učestvovala u upravljanju državom s ponosom su sebe opisivale kao carske sluge, i bile su svesne da su im privilegije vremenski ograničene i da im svakoga trenutka mogu biti oduzete.

Razlika između vizantijskog i zapadnog sistema administracije je jasna, jer je vizantijska bila strogo centralizovana, i po teoriji upravljanje je s jednog mesta, iz carske palate. Svaki podanik Carstva imao je nominalno pravo da se žali caru i zatraži pravdu. Upravna vlast u zapadnoj Evropi, s druge strane, postala je izrazito hijerarhijski organizovana, a pravdu su sprovodili različiti gospodari sa raznolikim ovlašćenjima. I seoske zajednice su, podjednako kao i gradovi, imale nadležnosti i posedovale ograničene zakonske i upravne privilegije. Pripadnost nekom društvu značila je i posedovanje izvesnih prava i učestvovanje u administrativnim, fiskalnim i sudskim poslovima. Sloboda je stoga na Zapadu određena ličnim privilegijama, kao kada neko danas kaže da je slobodan da učini nešto, a u nekim oblastima su sloboda i plemstvo bili izjednačeni.⁵⁹ Dok je moć u Vizantiji bila idealna,

⁵⁵ Sym *Cat*, 2:284 sl. (n.18.247–260).

⁵⁶ Nićifor Grigora, *Byzantina historia*, priredio L. Schopen, II (Bon, 1830), 796.

⁵⁷ G. Podskalsky, *Byzantinische Reicheschatologie* (Minhen, 1972), 101 sl.

⁵⁸ W. E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome* (Princeton, 1968) 135–142.

⁵⁹ P. Guilhaumoz, *Essai sur l'origine de la noblesse en France au moyen âge* (Pariz, 1902), 151–54, 349 sl.

nedostižna i otuđena, na Zapadu je postojala iluzija učešća u administrativnim poslovima.

Ovaj jaz između vlasti i podanika, udružen sa odsustvom društvenih odnosa, doveo je do stalne nestabilnosti vizantijskog životnog stila. Podanici vizantijskih careva bili su bespomoćni u slučaju kada bi se suočili s telesnim kažnjavanjem, konfiskacijom imovine ili izgnanstvom. Jedino je moral vladara ograničavao državna pogubljenja. U svim vizantijskim političkim udruženjima carevi su pozivani da oponašaju najbolje primere iz prošlosti i da ne usklađuju svoje ciljeve s nekim utemeljenim političkim telom. Međutim, nisu postojali načini da se sprovede ovaj dobar savet.

Pretnja propasti, shvaćena ili ne, lebdela je nad društvom, a njeno postojanje nateralo je vizantijske muškarce i žene u okvir političkog i kulturnog konformizma, koji je stvoren skoro kekavmanskim univerzalnim strahom.⁶⁰ Ovom društvenom strahu najviše su doprinosile otuđenost od društvenih veza izvan uže porodice i otuđenost od vlasti, ali je taj strah pojačan drugim razlozima, poput ljudske bespomoćnosti pred bolestima i gladi zbog čestih i opasnih invazija.

Čežnja za bezbednošću i nepromenljivošću, koja je nastala u ovom nesigurnom društvu, u Vizantiji je trajala duže nego na Zapadu, gde je bila delimično povezana s propašću Rima i varvarskim migracijama, a delimično s rasparčavanjem političke moći u ranom srednjem veku.⁶¹ U Vizantiji je osećaj nesigurnosti bio ukorenjen u društvu i, kao što ćemo videti u narednim poglavljima, našao je svoje odraze u različitim granama vizantijske ideologije.

⁶⁰ Videti Vryinis, „Cultural Conformity“, 138.

⁶¹ Remiremont u svojoj knjizi *Liber memorialis*, koja sadrži podatke od IX do XII veka, stalno ističe čvrstinu ili sigurnost statusa, slobode i nadnica: videti G. Constable, „The *Liber memorialis* of Remiremont“, *Speculum* 47 (1972) 273.

SADRŽAJ

Predgovor.....	7
Uvod.....	13
PRVO POGLAVLJE	
Vizantijski čovek u društvu.....	33
DRUGO POGLAVLJE	
Materijalno okruženje vizantijskog čoveka.....	53
TREĆE POGLAVLJE	
Vizantijski život i ponašanje (vizantijski način života).....	79
ČETVRTO POGLAVLJE	
Vizantijski čovek pred Bogom.....	99
PETO POGLAVLJE	
Vizantijski čovek u istoriji umetnosti i književnosti.....	121
ŠESTO POGLAVLJE	
Kontinuitet promene: Vizantija kroz vekove.....	145
SEDMO POGLAVLJE	
Ambivalentnost stvarnosti.....	171
OSMO POGLAVLJE	
Traganje za posrednim dokazima.....	195
Vizantija, ljudi i moć, u očima Aleksandra Každana.....	215
Rečnik vizantijskih pojmova i podaci o vizantijskim ličnostima pomenutim u tekstu.....	225
Lista skraćénica.....	242
Indeks.....	245